

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال پانزدهم، شماره بیست و نهم، بهار و تابستان ۱۳۹۵

بررسی استحکامات دفاعی

دوره پارت بر اساس بقایای برجای مانده*

دکتر علیرضا خسروزاده^۱

سهیلا هادی پور مرادی (نویسنده مسئول)

چکیده

از مهمترین مشکلات شناخت معماری پیش از اسلام کمبود آثار سالم برجای مانده از آن زمان است. این مسئله به خصوص در مورد دوره اشکانی (۲۴۷ ق.م تا ۲۲۴ م) صدق می کند. دوره ای که در آن مدارک خاص، کمیاب و گنگ است و معمولاً بیشتر آثار معماری مربوط به این دوره در خارج از مرزهای ایران امروزی قرار دارند. به دلیل کمبود آثار معماری دوره اشکانی، شناخت ما در مورد معماری این دوره بیشتر بر اساس قلاع و دژهای برجای مانده از این دوره است. تابه حال، بر اساس این آثار برجای مانده، توانسته ایم برخی از نقاط تاریک معماری اشکانی را روشن کنیم و استفاده بیشتر از آنها این فرصت را پیش خواهد آورد تا به جزئیات بیشتری در ارتباط با معماری و سیستم های دفاعی این دوره پی ببریم. وضعیت جغرافیایی سرزمین ایران، واقع شدن آن در منطقه ای حد فاصل بین آسیای میانه، هند، بین النهرین و آسیای صغیر، و قرار داشتن آن در مسیر جاده ابریشم، همواره این سرزمین را در معرض حمله ها و تهاجم های ملل، اقوام و قبایل مجاور قرار داده است، بنابراین حاکمان کشور مجبور بوده اند از مناطق مرزی در برابر هجوم بیگانگان محافظت کنند. یکی از مؤثرترین شیوه ها برای آمادگی در برابر حمله احتمالی، احداث استحکامات در نقاط حساس بوده است. در این مقاله تلاش می شود یکی از مهمترین مجموعه بناهای این دوره، یعنی «استحکامات پارتی» معرفی و مورد بررسی قرار گیرند. بر این اساس به نظر می رسد بیشتر قلعه های اشکانی پلانی چهار گوش با

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۴/۱۸

نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۴/۹/۲۲

hadipoursoheila@yahoo.com

۱. استادیار بخش باستان شناسی دانشگاه شهر کرد

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان شناسی

برج‌هایی گرد در گوشه‌ها دارند که این ویژگی در سرتاسر امپراطوری دیده می‌شود، ولی استفاده از مصالح بر اساس ویژگی‌های جغرافیایی در قسمت‌های مختلف متفاوت بوده است.

واژه‌های کلیدی: پارت، معماری، استحکامات دفاعی، قلعه‌های پارتی.

۱. مقدمه

موقعیت و ویژگی‌های خاص جغرافیایی ایران از گذشته بسیار دور، در مقابل قدرت‌های بزرگ آن زمان چون سومر، آکد، بابل، آشور و در قرون بعد کشورهای چینی و یونان و روم و حملات بیابانگرد از قسمت شمال شرق، حکومت ایران را به اهمیت ایجاد نقش پدافندی، نظامی و دفاعی واداشته است. به همین دلیل در دوره‌های پارتی و ساسانی دیوارهای دفاعی چون دیوار دفاعی گرگان در گنبد و دیگر دیوارهای دفاعی، چون سد یا دیوار همیشه، دربند قفقاز و مرو ساخته شدند (کیانی ۱۳۷۴: ۲۳۷).

ظاهراً یکی از ویژگی‌های معماری پارتیان به‌ویژه در مناطق مرزی تقویت استحکامات بوده است. مرزهای شمال شرقی که به سمت توران بود دائماً در معرض تهدید طوایف بیابانگرد قرار داشت و پارتیان به کمک قلعه‌ها و استحکاماتی آن‌را مورد حفاظت قرار می‌دادند (هوف ۱۳۷۴: ۱۸). استحکامات پارتی در واقع ترکیب منسجمی از کهن‌دژ، قلعه و بافت مسکونی پیرامون در محدوده داخلی کهن‌دژ، قلعه‌ها و دژهای منفرد با کارکردهای مختلف هستند. این استحکامات به دلایلی از قبیل محافظت از مرزها، راه‌های تجاری، تأمین امنیت حاکمان و یا تثبیت قدرت در سرزمین‌های فتح شده و غیره احداث می‌شدند.

۱-۱. بیان مسئله

شناخت ما از دوره‌ی پارت تا سده قبل بیشتر بر اساس منابع یونانی، رومی، چینی و تحقیق روی سکه‌های آن دوره بود، اما در سده بیستم با رشد کاوش‌های باستان‌شناختی مربوط به این دوره؛ به‌ویژه در خارج از ایران فعلی اطلاعات گسترده‌تری فراهم ساخت و محوطه‌های اشکانی بسیاری کاوش شدند. مدارک و یافته‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهند که در دوره پارتی ساختارهای دفاعی زیادی به منظور دفاع از مراکز شهری مهم پدید آمده‌اند. ساختن قلعه‌های مستحکم، دژها، حصارها، حفر خندق‌ها و عناصر تدافعی دیگر در اطراف شهرها از ویژگی‌های مشترک تمامی شهرهای پارتی است.

۲-۱. پیشینه تحقیق

تاکنون مطالعه جامع و کاملی در خصوص بررسی استحکامات پارتی صورت نگرفته است. تنها پژوهش انجام شده در این زمینه بررسی استحکامات و قلعه‌های اشکانی بین-النهرین است که برگامینی آن را انجام داده است (Bergamini, 1987).

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

به دلیل اهمیت استحکامات دفاعی برای شناخت دوره اشکانی که می‌تواند به بسیاری از پژوهش‌های ما در مورد فرهنگ و هنر؛ به‌ویژه معماری این دوره در ایران و خارج از مرزهای ایران پاسخ دهد، پژوهش در ارتباط با استحکامات دفاعی این دوره و نشان دادن ویژگی‌های این استحکامات در بخش‌های مختلف امپراطوری پارت ضروری است.

۲. بحث

۲-۱. علل شکل‌گیری و معرفی استحکامات پارتی

یکی از بخش‌های مهم در شهرهای پیش از اسلام، «کهن‌دژ»؛ یعنی جایگاه و سکونتگاه پادشاه، حکام و درباریان بود. این بخش در مرکز و بهترین نقطه شهر و اغلب در سطحی بالاتر از سایر نقاط، جای داشته و توسط دروازه‌هایی به خارج راه داشت. برای هر کهن‌دژ، برج و بارو و خندقی جهت حفاظت ساکنانش ساخته و در بخش مزبور نیازهای ساکنان آن درون همان فضای محصور تأمین می‌شد (سلطان‌زاده، ۱۳۶۷: ۶۷).

می‌دانیم که شهرهای پدید آمده از سوی اسکندر مقدونی و سلوکیان، حائز اهمیتی به‌سزا بوده‌اند. لشکرکشی یونانیان و مقدونیان به شرق ایجاب می‌کرد که پایگاه‌های مذکور نیز بالطبع باید به صورتی در می‌آمد که بتوانند از شرایط مناسب حال خویش برخوردار شوند؛ از این رو به سبب شمار زیاد یونانیان و مقدونیان، شهرهای بین‌النهرین و کرانه دجله به صورت پولیس درآمدند. بنای شهرهای جدید از طریق تغییر در وضع استحکامات و جابه‌جا کردن اهالی صورت پذیرفت، زیرا وضع شهر می‌بایست با نیازهای جغرافیایی و در بیشتر موارد با خواست‌های سوق‌الجیشی دمساز می‌شد (پیگلوسکایا ۱۳۷۷: ۳۴). این مسئله در دوره پارتی نیز دیده می‌شود. از جمله این قلعه‌ها می‌توان به آگدیر در کنار رودخانه اوزبوی، رود قدیمی میان دریاچه‌های آرال و خزر یا قلعه‌های آجری دورنالی، چهل برج، چیچانلیک تپه، آکچاتپه، سیروک، کهنه کاهک، کیرک تپه، دوقلعه، گوبوکل تپه و دژهای دیگری در مرغیانا اشاره کرد.

گیارقلعه/مرو، مرکز مرغیانا، مهم‌ترین نقش را به عنوان یک شهر و همچنین دژ ایفا می‌کرد. علاوه بر مرو و نسای جدید، بسیاری از این استحکامات به اندازه کافی بزرگ هستند که جمعیت شهری را در خود مسکن دهند، اما در برخی موارد فقدان ویرانه‌های ظاهری

حاکمی از کاربرد کاملاً نظامی محوطه است. در قلعه‌های کوچکتر مانند گوبو کلی تعداد زیادی گوی گلی پارتی به دست آمده است. این امر نشان می‌دهد که احتمالاً چنین محوطه‌هایی بایگانی مراکز حکومتی مناطق روستایی بوده‌اند (هوف ۱۳۷۴: ۱۸).

به دلیل گستردگی قلمرو پارتیان، شاهد پراکندگی بسیاری از این مجموعه‌ها هستیم (شکل ۱). از آنجا که امپراطوری پارت، از شمال شرق ایران آغاز و به فلات ایران و سپس بین‌النهرین گسترش یافت، بنابراین بر همین روال به معرفی این استحکامات خواهیم پرداخت:

۱-۱-۲. استحکامات پارتی واقع در شمال شرق (واحه مرو).

۲-۱-۲. استحکامات پارتی واقع در مرکز.

۳-۱-۲. استحکامات پارتی واقع در غرب (بین‌النهرین).

۲-۱-۱. استحکامات پارتی واقع در شمال شرقی (واحه مرو).

۲-۱-۱-۱. نسا

شهر «نسا» در هجده کیلومتری عشق آباد، پایتخت ترکمنستان، واقع است (محمدی‌فر، ۱۳۸۹: ۶۹). نسا یا پارتانپسا، قدیمی‌ترین محل سکونت پارت‌ها است که تاکنون یافت شده است (هرمان، ۱۳۸۷: ۳۴). نسای باستانی از دو بخش نسای قدیم (دژ مهرداد کرت) و نسای جدید تشکیل می‌شده است.

مهم‌ترین آثار نسای قدیم عبارتند از: بنای مربع (کاخ)، معبد دایره، برج-معبد و خانه مربع. این بنا طی چندین مرحله ساخته شده است (شکل ۲). احتمالاً نسا قدیم در ابتدا به عنوان یک قلعه و پس از آن به عنوان کاخ تشریفاتی کاربرد داشته است (Canepa, 2015: 75). با توجه به مدارک نوشتاری به دست آمده، نام نسای قدیم، مهرداد کرت (دژ مهرداد) بوده است که به مهرداد اول (۱۷۴-۱۳۸ پ. م) اشاره دارد (Gironi, 2013: 10). روش ساخت نسا منعکس‌کننده اصول رایجی است؛ نسای قدیم (مهرداد کرت) روی صفت مصنوعی بر سطح تپه‌ای ساخته شده که شکل پنج‌وجهی نامنظمی دارد (شکل ۳). این بنا در محوطه‌ای به مساحت چهارده هکتار ساخته شده است. پایه‌های دیوار دفاعی نسای قدیم که از چینه و خشت ساخته شده، بین هشت تا نه متر ضخامت دارد و دارای ۴۳ برج در فواصل منظم از یکدیگر است. روی دیوارها و برج‌ها مزغله‌هایی که به نظر می‌آید تزئینی بوده‌اند، کار گذاشته شده است (Masson, 1990: 1). دیوارهای ستر آن بین ۲۰ تا ۲۵ متر ارتفاع و پنج متر ضخامت داشته که با استفاده از خشت ساخته شده است. دیوارها نمای آجری دارند. ورود به ارگ از طریق پاگردهایی که در پی دیوارهای گرد شهر قرار داشت امکان‌پذیر بود (شکل ۴). هر لشکر مهاجمی که قصد حمله را به ارگ داشت مجبور بود از اطراف پلکان صعود کند، که در نتیجه زیر آتش مداوم قرار می‌گرفت (هرمان، ۱۳۸۷: ۳۵).

۲-۱-۱-۲. مرو

مرو در کشور کنونی ترکمنستان و در حاشیه جنوبی بیابان قره‌قوم قرار دارد که اکنون ماری نامیده می‌شود (معیری، ۱۳۶۹: ۳۷). از نظر باستان‌شناسی منطقه مرو تنها به دلتای مرغاب منتهی نمی‌شود، بلکه این منطقه به قسمت‌های جنوبی و امتداد مسیر رودخانه و تا نزدیکی نقطه‌ای که برای محل «ایزاسونیون» پیشنهاد شده است امتداد داشته است (Simpson and et al, 1995: 1359). مرو با قدمتی ۲۵۰۰ ساله به واسطه پیشرفت در تکنیک‌های آبیاری که شامل ایجاد سدی در ناحیه امروزی سلطان بند (Sultanbend) و کانال‌های آبیاری می‌شد در طول تاریخ با سرعت بسیار زیادی به یک مرکز عمده شهری تبدیل شده بود (Masson, 1991: 181). ارگ قلعه (Erk kala) قدیمی‌ترین سازه‌ای است که تاکنون از مرو گزارش شده است و به روزگار هخامنشی (سده ششم پیش از میلاد) بنا نهاده شده است. این قلعه امروزه ارتفاعی در حدود ۲۰ متر و مساحتی در حدود ۱۲ هکتار دارد. در زمان سلوکی و پادشاهی آنتیوخوس اول (۲۸۱ - ۲۶۱ پ.م) «مرو آنتیوخوس» یا همان گیاور قلعه (Kyaur kala) ساخته شد و ارگ قلعه به عنوان دژ نظامی در مرکز دیوار دفاعی شمالی قرار گرفت (شکل ۵). طی دوره‌های پارتی و ساسانی بر استحکامات و وسعت شهر افزوده شد، اما در دوره اسلامی استقرار از این محل به قسمت غربی (سلطان قلعه) انتقال یافت (Herrmann & Kurbansakhatov, 1994: 54). گیاور قلعه دارای پلانی مربع با برج‌هایی در هر گوشه است. امروزه استحکامات گیاور قلعه در حدود ۸ کیلومتر طول، مساحتی به ابعاد ۳۴۰ هکتار و ۱۸ متر ارتفاع دارد. این شهر پنج دروازه دارد که همگی، به جز دروازه‌ای که در شمال شرقی ارگ قلعه است، در مرکز دیوارها قرار دارند (Zavyalov, 2007: 313-314).

هیئت پروژه بین‌المللی مرو (IMP) ده فاز مختلف را برای گیاور قلعه در نظر گرفتند که در این بین فازهای سوم و چهارم و دیوارهای دوم و سوم این قلعه متعلق به دوره پارتی است. دومین دیوار هنگامی ساخته شد که مرو بخشی از امپراتوری پارت و احتمالاً در زمان پادشاهی مهرداد اول (۱۷۱ - ۱۳۹ پیش از میلاد) بوده است. سومین دیوار نیز به امپراتوری پارت نسبت داده شده. دیوار سوم ساختاری مشابه با دیوار دفاعی دوم دارد. پهنای دیوار در قسمت پی ۱۳ متر و در بالای برج ۴ متر است. دیوار دفاعی آجری با ملات گچ و ساروج ساخته شده؛ پی دیوار از جنس لاشه‌سنگ و به ارتفاع ۱۳۰ سانتی‌متر و کل دیوار ارتفاعی در حدود ۱۲ متر داشته است (Herrmann et al, 2001: 16).

نکته جالب توجه در ساخت این دیوار سطوح گچی و شیب‌دار و سطح داخلی دیوار است. این سطوح همانند دیوار کاذبی عمل می‌کرده‌اند تا از تخریب و

فرسایش تدریجی دیوار جلوگیری کنند. در این دوره با ساخت دیواری روی دیوار دفاعی دوره سلوکی، ارتفاع آن را افزایش دادند. معبر این دیوار دارای طاق گهواره‌ای است که از ابتکارات دوره پارتی است (Herrmann et al. 1999: 19). این معبر دارای عرضی در حدود ۲۳۰ سانتی‌متر و ارتفاعی در حدود ۲۶۰ سانتی‌متر است (Herrmann et al. 2001: 17).

به طور کلی فاز چهارم همانند فاز سوم اما در مقیاسی بزرگتر ساخته شده است (Zavyalov, 2007: 320- 321). در فاز چهارم دیوار دفاعی بر روی سکویی و در مقابل دیوار دوم ساخته شده است (شکل ۶). خمیدگی تدریجی چیدمان آجرها حاکی از آن است که این دیوار نیم دایره‌ای شکل بوده و ممکن است مربوط به پی یکی از برج‌های کناری قلعه باشد (Ibid: 320- 321). این برج‌های نیم‌دایره شکل در فواصل معینی از این دیوار دفاعی عظیم ساخته شده‌اند که باعث تقویت دیوار می‌شده‌اند. از این روش در ابتدای حکومت پارتی نیز استفاده می‌شده است (Herrmann et al. 2001: 21). در بخش بیرونی برج‌های نیم دایره‌ای شکل و دیوار دفاعی مزغله‌ها و سکوهایی ساخته شده بود تا بر قدرت دفاعی آنها افزوده شود. دیوار حداقل دارای دو راهرو بوده که هر دو آنها دارای منافذ یا شکاف‌های مستطیلی شکلی در بخش بیرونی‌اند (Zavyalov, 2007: 320- 321).

۲-۱-۱-۳. گوبکلی تپه

گوبکلی تپه (Göbekly-depe) در شمال غرب واحد مرو قرار دارد. این منطقه در سه دوره زمانی، اوایل عصر آهن، پارت و ساسانی، دارای استقرار بوده که در اوایل دوره پارتی بر روی بقایای ساختمان‌های دوره قبلی قلعه‌ای ساخته شد (Simpson, 2014: 10). به نظر می‌رسد گوبکلی شهر کوچکی مربوط به اوایل دوره اشکانی است.

تپه شامل قلعه‌ای چهار گوش با برج‌هایی در چهار گوشه است که در مرکز دیوار جنوبی دروازه‌ای باریک با دو برج چهار گوش در دو سو دارد (شکل ۷). در مرکز این قلعه ساختمانی چهار گوش روی صدف وجود دارد که احتمالاً خانه‌ی حکمران این شهر کوچک بوده است (Ibid: 9).

۲-۱-۱-۴. دورنالی

دورنالی (Durnali) یکی دیگر از قلعه‌های پارتی واقع در مرو است (شکل ۸). به نظر می‌رسد طرح‌ریزی این قلعه دنباله‌رو دیگر قلعه‌های پارتی مرو باشد؛ چراکه پلان این قلعه نیز مربع شکل است و دیوارهای دفاعی آن با برج‌هایی در فواصل معین تقویت شده که همگی آنها در بخش داخلی دیوار دفاعی طرح‌ریزی شده‌اند (Simpson, 2014: 11).

به طور کلی پلان دورنالی مشابه پلان‌های ارگ قلعه و گیاور قلعه اما در مقیاسی کوچک‌تر است (Herrmann and et al. 1997: 2).

۲-۱-۲. استحکامات پارتی در مرکز قلمرو پارتیان.

۲-۱-۲-۱. قلعه یزدگرد

مجموعه بنای موسوم به قلعه یزدگرد در دهستان بان‌زرده از توابع شهرستان دالاهو و در استان کرمانشاه قرار دارد که با وسعت تقریبی ۴۰ کیلومتر مربع از سمت شمال‌غرب به پرتگاه تندی و از طرف شمال و شرق به صخره‌های پلکانی محدود می‌شود (مرادی، ۱۳۸۲: ۱۴۴). مجموعه استحکامات قلعه یزدگرد متعلق به اواخر حکومت پارتی است که در نزدیکی دروازه زاگرس در بخش غربی ایران ساخته شده است (هرمان، ۱۳۸۷: ۷۳).

این مجموعه در سه طرف دارای استحکامات طبیعی است و در قسمت جنوب‌شرقی محوطه به دلیل دشت‌بودن، دارای دیوار دفاعی در حدود سه کیلومتر طول و ۲ تا ۴ کیلومتر عرض است تا سنگربندی منطقه تکمیل گردد. این دیوار که دیوار گچ نامیده می‌شود، از جنس لاشه‌سنگ و ملات گچ است. در فواصل منظم تعداد زیادی برج‌های پشتیبانی مربع‌شکل، که خاص دوره اشکانی است وجود دارد. اتاق‌های نگهبانی نیز در این برج‌ها ساخته شده بود (شکل ۹). در امتداد این دیوار دفاعی استحکامات دیگری دیده می‌شود که زندان نام دارد که از چینه ساخته شده است (Keall, 1975: 385). قلعه یزدگرد یا قلعه بالا بخش مهمی از سیستم دفاعی این مجموعه را تشکیل می‌دهد (شکل ۱۰).

در ساخت این قلعه از سنگ و ملات گچ مانند دیگر بناهای پارتی این مجموعه به شیوه چینه‌ای ساخته شده است. دیوارهای قلعه با برج‌های نیم‌دایره‌ای شکلی که در حدود ۲ تا ۶ متر قطر دارند، احاطه شده است.

۲-۲-۱-۲. قلعه زهک (ضحاک)

قلعه ضحاک در ۱۶ کیلومتری جنوب‌شرقی شهر هشترود و در بالای کوه قلعه زهک قرار دارد (قندگر، ۱۳۷۹: ۲). محوطه در حدود ۱۰ کیلومتر طول و بین یک تا سه کیلومتر عرض دارد. قلعه زهک از دو قسمت مرتفع و یک قسمت مسطح تشکیل شده است (کلایس، ۱۳۷۲: ۷۱).

هرچند قلعه زهک در دوره‌های مختلف دارای استقرار بوده، اما مهم‌ترین استقرار در این قلعه مربوط به دوره پارتی است. در قسمت جنوبی محوطه دژ مستحکمی ساخته شده که ارتفاع این دژ امروزه در برخی نقاط به ده متر می‌رسد و دارای مزغله‌هایی بوده است. دیوارهای دژ دو جداره بوده که اتاقک‌های نگهبانان در میان این دو دیوار تعبیه شده بود (Kleiss, 1973: 165). مصالح به کار رفته در بیشتر قسمت‌ها از جمله استحکامات این قلعه، برج‌های دژ و حصار سنگی، از سنگ و ملات گچ است (درخشی، ۱۳۸۱: ۴۸). چنین

سازه‌هایی مشخصه معماری اشکانی و ساسانی است. در این گونه سازه‌ها سنگ‌ها نیستند که بنا را می‌سازند، بلکه ملات گچ به‌عنوان عامل پرکننده‌ای به سرعت سنگ‌ها را در جای خود ثابت نگه داشته و به بنا شکل می‌دهد (Keall, 1967: 101).

در فواصل معین در طول حصار سنگی برج‌های مدوری ساخته شده بود که به‌عنوان نوعی پشتیبند در طول دیوار نیز استفاده شده بودند. از طرفی وجود تعدادی آب‌انبار و یک حلقه چاه حفر شده حاکی از تمهیدات لازم برای در دسترس داشتن آب، خصوصاً در شرایط اضطراری است که همگی این سازه‌ها می‌تواند نشان از این باشد، قلعه کاربری همچون یک شهر داشته‌است (درخشی، ۱۳۸۱: ۱۰۸).

۲-۱-۳. استحکامات پارتی در غرب قلمرو پارتیان.

۲-۱-۳-۱. هاترا (الحضر)

«هاترا» یا شهر خدای خورشید در جزیره (شکل ۱۱)، بین دو رودخانه دجله و فرات در بخش شمالی بین‌النهرین، و در اراضی نیمه بیابانی قرار دارد. امروزه این شهر باستانی در ۱۱۰ کیلومتری جنوب غربی موصل و در ۷۰ کیلومتری غرب آشور در یک منطقه بیابانی واقع شده‌است (هرمان، ۱۳۸۷: ۶۷). هاترا دارای چندین خط دفاعی است: خندق، استحکامات بخش بیرونی دیوار، دیوار اصلی و دیوار دفاعی دوم؛ به‌علاوه دارای چهار دروازه در چهار جهت اصلی است (شکل ۱۲). محیط دیوار دفاعی اصلی در حدود ۶ کیلومتر است (Gawlikowski, 1994: 47).

دیوارها با استفاده از قلوه سنگ ساخته شده و روی آنها را با استفاده از سنگ آهک اعلا پوشانده‌اند (هرمان، ۱۳۸۷: ۶۷). دیوار اصلی دیوار آجری است که عرض آن معادل ۸ آجر (۳.۱۵ سانتی‌متر) است. به فاصله حدود ۳۰ متر برج‌های آجری مستطیلی شکلی وجود دارند که در قسمت پایه مانند دیوار از جنس سنگ هستند. در بالای هر کدام از این برج‌ها اتاقک کوچکی برای کماندار یا پرتاب‌کننده منجنیق‌های آتشین وجود داشته‌است. این برج‌ها با احتساب کنگره‌شان ارتفاعی در حدود ۱۰ متر دارند. دیوار داخلی حدود ۱۱ متر از خط دفاعی اصلی فاصله دارد و تقریباً همان ارتفاع را دارد. کل این سیستم دفاعی در مجموع عرضی در حدود ۳۰ متر دارد (Gawlikowski, 1994: 47).

باروی قطور الحضر نقشه‌ای کمابیش مدور داشت و با استفاده از برج‌های چهارگوش تقویت شده بود. این نوع باروها را که در شهرهای پارتی از جمله تیسفون، دارابگرد و مرو دیده می‌شود، خاص پارتیان است (هرمان، ۱۳۸۷: ۶۷).

۲-۱-۳-۲. نیپور

«نیپور» که امروزه آن را «شط‌الملیل» (Almalil) می‌نامند در جنوب بین‌النهرین و در ساحل فرات قرار دارد (شکل ۱۴ و ۱۳). به‌نظر می‌رسد انگیزه ساخت استحکامات نیپور

شهر بلاشگرد، شهری که به دستور بلاش پادشاه اشکانی ساخته شد، باشد (Keall, 1975: 625).

این قلعه شامل اتاقک‌هایی در قسمت داخلی دیوارها، دیوارهای مستحکم و برج‌های چهارگوش است که باعث استحکام قلعه شده‌است. به‌علاوه در نزدیکی گذرگاه نیز ساختمانی خارجی ساخته شده بود که نه به منظور محافظت از بخش‌های خارجی، بلکه از گذرگاه داخلی محافظت می‌کرده است (Bergamini, 1987: 208). به‌طور کلی بسیاری از ویژگی‌هایی نیپور دوره پارت، در دیگر محوطه‌های جنوبی بین‌النهرین نیز دیده می‌شود.

۲-۱-۳. کیش

«کیش» بخشی از سرزمین باستانی سومر است که در نزدیکی ساحل دجله، در جنوب بین‌النهرین، قرار دارد. یکی از مهمترین بناهای مربوط به دوره پارتی در این محوطه تل نعلی شکلی به نام تل بندر است که دژی متعلق به دوره اشکانی است (Longdon, 1933: 121). پلان دژ مستطیلی با چند برج نیم‌دایره‌ای و بیضی شکل و پشت‌بندهایی در قسمت خارجی است که با اندود گچ تزئین شده است.

۲-۱-۴. دورا اروپوس

شهر دورا اروپوس در ساحل فرات در دره ابوکمال در کشور سوریه واقع شده‌است. محوطه کنونی این شهر در حدود ۷۳ هکتار است. این شهر که در ابتدا به صورت یک قلعه نظامی بود، در روزگار پارتیان به شهر تجاری تبدیل شد (شکل ۱۵). هنگامی که در سال ۱۶۵م این شهر به دست رومیان افتاد، در آن اردوگاهی نظامی ساختند و در آنجا مستقر شدند، اما برخلاف رومیان، نفوذ و قدرت پارتیان در دورا اروپوس بسیار غیرمستقیم در کتیبه‌ها و شواهد باستان‌شناسی بازتاب یافته‌است؛ مثلاً نشانه‌ای از حضور پادگان پارتی در شهر نمی‌یابیم، اما در همین دوره پارتی بود که دیوار شهر ساخته شد و شماری برج و باروی تازه به آن اضافه شد (یارشاطر، ۱۳۸۰: ۱۱۴). دیوارها و برج‌های شهر دورا اروپوس ادامه‌دهنده پلان‌های هلنیستی هستند که تا اوایل دوره پارتی نیز کاربری داشته‌اند (شکل ۱۶).

خندق‌ها، باروها و طرح چهارگوش برج‌ها برای دفاع در برابر ضربات سنگین دژ کوب‌ها طرح‌ریزی شده‌اند. نکته قابل توجه دیگر راهرویی است که با یک رمپ اریب شکل به دروازه ختم می‌شود. این طرح دقیقاً مانند ویژگی معماری پارتی در نسا قدیم است (شکل ۴). به‌علاوه باید تدابیر امنیتی ویژه‌ای را که برای به تحت کنترل درآوردن منطقه، مزغل‌ها، در جلوی دیوارها و دروازه‌ها به کار گرفته شده‌است، نیز در نظر بگیریم (Gerkan, 1939: 4-61).

۳. نتیجه گیری

بقایای معماری پراکنده‌ای از قلمرو گسترده پارتیان به دست آمده است. با توجه به این آثار به دست آمده، عجیب نیست که روند مشابهی را در اصول ساخت استحکامات شهرها و قلعه‌های پارتی شاهدیم. بررسی این مجموعه‌ها نشان می‌دهد که روند احداث دارای تداومی در جهت تحکیم، ابداع و آزمودن تجربیات گذشته بوده که این علت را می‌توان معلول واقع شدن در موقعیت جدید سرزمین‌های فتح شده دانست. این استحکامات علاوه بر وجود تفاوت‌ها، در کل دارای ویژگی‌های مشترکی هستند. تقریباً تمامی شهرهای دوره پارتی دارای ارگ و استحکامات دفاعی هستند. اکثر استحکامات پارتی بر بلندای تپه‌ها و ارتفاعات بنا شده‌اند و آنجا که دسترسی به چنین موقعیتی، همیشه ممکن نبوده است، امنیت استحکامات و قلعه‌ها را علاوه بر ساختن برج و باروهای حفاظتی و مستحکم، با حفر خندق فراهم می‌نمودند.

از جمله جزئیات معماری دفاعی سرزمین پارت می‌توان به استفاده از برج‌های دفاعی معمولاً مستطیل شکل اشاره کرد. این گونه برج‌ها بر فراز دیوارها ساخته می‌شد که پیش آمدگی بیشتر آنها به طرف خارج است. از ویژگی‌هایی که زیاد به چشم می‌خورد، می‌توان به دالان‌های طاق‌دار دفاعی، معابر مدور با شکاف‌های تیراندازی که اجباراً به طرف دیوار بیرونی شیب داشته و یک پایه پیش آمده یا خاکریز سرایشب اشاره کرد که یک عنصر حفاظتی در مقابل حملات نظامی بوده است. معمولاً در طول دیوارهای دفاعی در فواصل معین برج‌هایی، به عنوان نوعی پشتیبند، جهت استحکام بخشیدن به دیوار دفاعی ساخته شده بود. ساخت اتاق‌هایی در جداره دیوارهای حفاظتی، به ضخامت دیوار و ایستایی آن می‌افزود و در عین حال فضای بام این اتاق‌ها، مسیر حرکتی مناسبی را برای سربازان و نگهبانان فراهم می‌کرد.

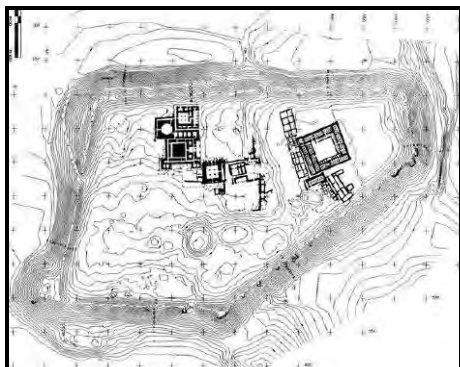
ایجاد سیستم دفاعی لایه‌ای، با ایجاد خندق، دیوار دفاعی و برج‌ها، فضای حایل مابین دیوار اصلی برج‌ها و دیوارهای حفاظتی از دیگر ویژگی‌های استحکامات پارتی است. در دوره‌های مختلف نیز به ضخامت دیوار از داخل و خارج اضافه می‌نمودند و ارتفاع دیوارها را افزایش می‌دادند.

دسترسی به استحکامات از طریق رمپی در دامنه تپه آغاز می‌شد که از یک سمت به دیوارهای حفاظتی و بدنه استحکامات چسبیده بود و از سمت دیگر به دره و پرتگاه‌ها ختم می‌شد. این سیستم دسترسی به بنا، موجب می‌شد افرادی که به بنا نزدیک می‌شدند در طول مسیر به راحتی توسط نگهبانان قابل کنترل بوده و این دید کافی و در عین حال امکان اقدام دفاعی به موقع، به بهترین شکل موجب افزایش تأمین امنیت بنا می‌شد. به طور کلی این

طرح در بیشتر برج و باروهای استحکامات این دوره دیده می‌شود و دقیقاً ویژگی معماری پارتی است. این روش در نسا و دورا اروپوس به کار گرفته شده است. نمونه تکامل یافته استحکامات و قلعه‌های پارتی را می‌توان در بین‌النهرین مشاهده کرد تا حدی که می‌توان ریشه آنها را پس از قرن دوم میلادی و قلعه‌های اواخر روم را در اینجا جستجو کرد. به طور خلاصه در دوره پارتی قلعه‌های چهارگوش با برج‌های چهارگوش، حیاط مرکزی و ساختمان‌هایی در امتداد خط دفاعی در بین‌النهرین کاملاً توسعه یافته بود.

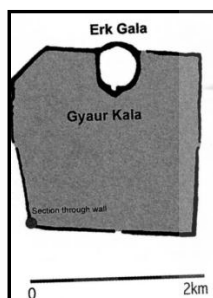
شکل ۱. نقشه امپراتوری پارت (پارشاطر، ۱۳۸۰: ۱۲۷)

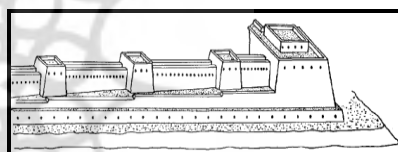
شکل ۳. نقشه نسا قدیم، مهرداد کرت (Lippolis 2011: 16,

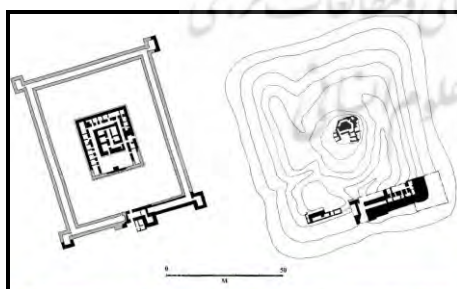
شکل ۲. عکس هوایی از منطقه باستانی. بالا: نسا جدید، پایین نسا قدیم (برگرفته از: آرشیو مرکز کاوش‌های تورین (Gironi, 2012: 9)

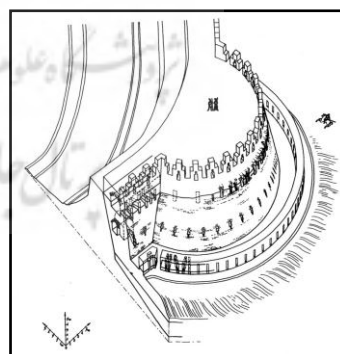
شکل ۵. گیار قلعه (Zavyalov, 2007:313)

شکل ۴. رمپ و ورودی استحکامات نسا قدیم (Bergamini, 1987: 201)

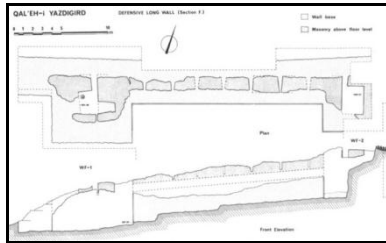

شکل ۷. پلان و موقعیت گوبکلی تپه

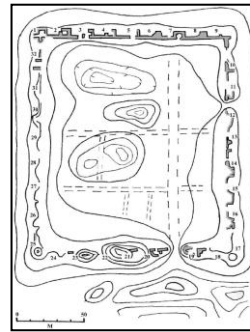

شکل ۶. فاز سوم دیوار دفاعی (Zavyalov, 2007: 323)

(Simpson, 2014: 10)

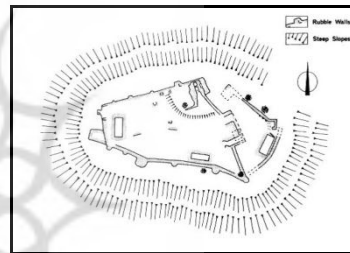
شکل ۹. دیوار دفاعی اصلی (زندان) به همراه شکل (Keall, 1982: 57)

شکل ۸. پلان دورنمایی تپه (Simpson, 2014: 13)

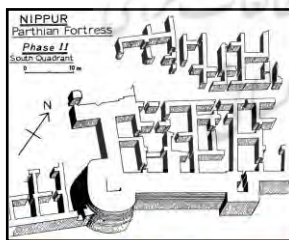

شکل ۱۱. شهر هاترا (هرمان، ۱۳۸۷):

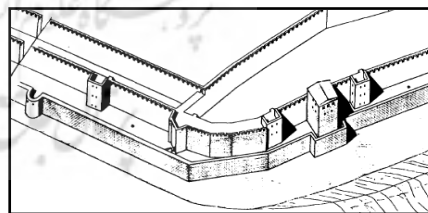

شکل ۱۰. پلان قلعه یزدگرد بر اساس بقایای به جای مانده استحکامات (Keall, 1982: 54)

(۶۳)

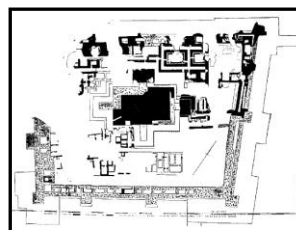
شکل ۱۳. طرح ایزومتریک از فاز دوم، اوایل قرن دوم میلادی، (Keall, 1975: 627)

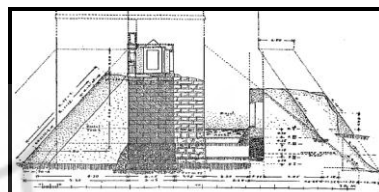
شکل ۱۲. دید پرنده از استحکامات بخش خارجی دیوار دفاعی اصلی، به همراه برج و باروها و دیوار دفاعی دوم (Gawlikowski, 1994: 50)

شکل ۱۵. پلان شهر دورا اروپوس
(Grekan, 1939)

شکل ۱۴. فاز سوم قلعه نیور
(Bergamini, 1987: 209)

شکل ۱۶. برج و استحکامات در دیوار شهر دورا اروپوس (Bergamini, 1987: 200)

کتابنامه

الف. کتابها

۱. بروسیوس، ماریا. (۱۳۸۸). **ایران باستان**. ترجمه عیسی عبدی. تهران: انتشارات ماهی.
۲. پیگلسکایا، ن. (۱۳۷۷). **شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان**. ترجمه عنایت الله رضا. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. داندامایف، محمد. (۱۳۸۱). **تاریخ سیاسی هخامنشیان**. ترجمه خشایار بهاری. چاپ اول. تهران: انتشارات کارنگ.
۴. دبواز، نیلسون. (۱۳۴۲). **تاریخ سیاسی پارت**. ترجمه علی اصغر حکمت. تهران: کتابخانه ابن سینا.
۵. دیاکونوف، میخائیلویچ. (۱۳۴۴). **اشکانیان**. ترجمه کریم کشاورز. تهران: انتشارات انجمن فرهنگ ایران باستان.
۶. درخشی، حسن. (۱۳۸۱). **بررسی و تطبیق معماری دوره اشکانیان مطالعه موردی: قلعه زهک**. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی: منتشر نشده.
۷. رجبی، پرویز. (۱۳۸۰). **هزاره‌های گمشده**. چاپ اول. جلد ۴. تهران: انتشارات توس.
۸. سلطانزاده، حسین. (۱۳۶۷). **مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران**. تهران: انتشارات امیرکبیر.

۹. شیپمان، کلاوس. (۱۳۸۴). **مبانی تاریخ اشکانیان**. ترجمه هوشنگ صادقی. چاپ اول. تهران: نشر و پژوهش فروزان‌فر.

۱۰. قندگر، جواد. (۱۳۷۹). **فصل اول گزارش کاوش قلعه زهک**. تبریز: سازمان میراث فرهنگی تبریز: منتشر نشده.

۱۱. کالج، مالکوم، (۱۳۸۰). **اشکانیان**. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: هیرمند.

۱۲. مرادی، یوسف. (۱۳۸۲). **سیمای میراث فرهنگی کرمانشاه**. چاپ اول. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

۱۳. محمدی‌فر، یعقوب. (۱۳۸۹). **باستان‌شناسی و هنر اشکانی**. چاپ دوم. تهران: سمت.

۱۴. هرمان، جورجینا. (۱۳۸۷۹). **تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان**. ترجمه مهرداد وحدتی. چاپ دوم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۱۵. یارشاطر، احسان. (۱۳۸۰). **تاریخ ایران**، ترجمه حسن انوشه. ج ۳. چاپ سوم. تهران:

ب. مقاله‌ها

۱۲. کلایس، ولفرام. (۱۳۷۲). «**قلعه زهک**». ترجمه فرامرز نجد سمیعی. مجله میراث فرهنگی کشور، شماره ۹۰۸. صص: ۷۰ تا ۷۰.

۱۳. کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۴). «**پایتخت‌های اشکانیان، در پایتخت‌های ایران**». به کوشش محمد یوسف کیانی. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی: ۲۸۰ تا ۳۵.

۱۴. معیری، هایده. (۱۳۶۹). «**مرو کهن و مرو تاریخی**». مجله تحقیقات تاریخی. شماره ۶ و ۷

۱۵. هوف، دیتریش. (۱۳۷۴). «**نظری اجمالی به پایتخت‌های ایران از آغاز تا ظهور اسلام در پایتخت‌های ایران**». به کوشش محمد یوسف کیانی. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی: ۲۷ تا ۲۷.

ج. منابع لاتین

16. Bergamini, G. (1987) **Parthian Fortifications in Mesopotamia**, centro sca vi di Torino per il medio oriente e l'asia Mesopotamia rivista di archeologia, epigrafia e storia orientale antica, a cura del Dipartimento di scienze Antropologiche, Archeologiche e storico-Territoriali dell'Università di Torino, vol. XXII, pp. 195- 214.

17. Canepa, M. P. (2015) **Dynastic Sanctuaries and the Transformation of Iranian Kingship between Alexander and Islam. Of Architecture and Kingship: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis**, pp. 65-117.

18. Gawlikowski warszaw. M(1994) **A Fortress in Mesopotamia: Hatra**, Uniwersytet Jagiellonski Instytut Historii, the Roman and Byzantine Army in the East, Proceedings of a colloquium held at the Jagiellonian University, Krakow in September 1992, pp. 47- 56.
19. Gerkan. A. V(1939) **Fortifications, Dura Perl**. Rep. VII-VIII, New Haven 1939, pp. 4-61.
20. Gironi. E(2012/ 2013) **Nisa Parthica e l'arte arsacide**, CAP. II Nisa parthica Storia degli scavi, Sapienza Universita di Roma, pp. 4- 43.
21. Herrmann, G & Kurbansakhatov. K(1994) **the International Merv Project Preliminary Report on the Second Season 1993**, Iran, Vol. 32 (1994), pp. 53-75.
22. Herrmann. G, Kurbansakhatov. K & Simpson. St. J(1997) **The International Merv Project. Preliminary Report on the Fifth Season** (1996), Iran, Vol. 35 (1997), pp. 1-33.
23. Herrmann. G, Kurbansakhatov. K & Simpson. St. J,(1999) **the International Merv Project Preliminary Report on the Seventh Season** (1998), Iran, Vol. 37 (1999), pp. 1-24.
24. Herrmann. G, Kurbansakhatov. K & Simpson. St. J(2001) **The International Merv Project Preliminary Report on the Ninth Year** (2000), Iran, Vol. 39 (2001), pp. 9-52.
25. Hiebert. F, Kohl. P.L & Simpson. St J(1995) **Map 98, Merv-Bactra**, pp. 1358-1364.
26. Keall .E. J(1967) **Qaleh-i yazdgird: A Sasanian place stronghold in Persian Kurdistan**, Iran. V, pp. 99- 121.
27. Keall .E. J(1975) **Parthian Nippur and Vologases' Southern Strategy: a hypothesis**, Journal of the American Oriental Society, Vol. 95, No. 4 (Oct. - Dec., 1975), pp. 620- 632.
28. Keall .E. J(1975) **Qaleh-e- Yazdgird: First season of Excavation in Bagherzadeh**, F. (ed), proceeding of the Ivrđ Annual Symposium on Archaeological Research in Iran 3rd- 8th November 1975, Tehran, Iranian center for Archaeological Research: 380- 390.

29. Keall. E. J(1982) **Qal'eh-i Yazdigird: An Overview of the Monumental Iran**, Vol. 20 (1982), pp. 51-72.
- 30.Khalil Ibrahim. J(1983) **the Excavation of Khirbet Jaddalah, Sumer XXXIX**, pp. 217-234.
30. Kleiss. W(1973) **Qaleh Zohak in Azerbaijan, AMLN.F 6**, pp. 163-188.
- 31.Langdon. S & Harden. D. B(1993) **Excavations at Kish and Barghuthiat, Iraq**, Vol. 1, No. 2 (1934), pp. 113-136.
- 32.Lippolis. C(2011) **le Ricerche a Nisa Partica, Gli splendori di Nisa Partica - Scavi italiani in Turkmenistan**, Centro Ricerche Archeologiche e Scavi di Torino per il Medio Oriente e l'Asia Dipartimento di Scienze Antropologiche Archeologiche e Storico Territoriali Istituto San Giuseppe.
- 33.Masson(1990) **Old Nisa, a Parthian Royal Residence**, Academy of science U.S.S.R. Institute of Archaeology, Leningrad Branch.
- 34.Masson. V. M(1991) **Merv, the Soul of Kings, in World History, Iran**, Vol. 29 (1991), pp. 181-183.
- 34.Simpson. St J, Merv(2014) **an Archaeological Case-study from the Northeastern Frontier of the Sasanian Empire**, Journal of Ancient History; 2(2): 1° 28.
- 35.Zavyalov V. A, **the Fortifications of the City of Gyaur Kala, Merv**, in: J. Cribb, G. Herrmann, eds., *After Alexander. Central Asia before Islam*.
- 36.Oxford, Oxford University Press(2007) pp. 313-329 (Proceedings of the British Academy, 133).
- 37.www.heritageinstitute.com

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی